

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОТАЦІЇ

**Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). –
Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”,
2009. – 352 с.**

Останнім часом в українській історіографії помітно зріс інтерес до земств – виборних органів самоуправління самодержавної Росії, котрі не вписувалися в державну структуру СРСР і тому за радянських часів у кращому разі замовчувалися або ж безпідставно трактувалися як щось архаїчне, малоефективне в господарсько-соціальному плані, глибоко вороже трудящим. Між тим, і це добре відомо фахівцям, у дореволюційні часи вони оцінювалися як значне досягнення, вагомий результат доби Великих реформ, реальний шлях до формування громадянського суспільства. Саме такий підхід притаманний і сучасним науковцям, хоча треба відзначити при цьому, що й вузькі місця та недоліки земського руху теж ретельно досліджуються.

Проте, на наш погляд, вивчення цього цікавого феномену відбувається дещо однобічно: увага дослідників зосереджується в основному на різноманітних аспектах конкретно-практичної діяльності земств – формуванні освітньої мережі, створенні системи закладів охорони здоров'я, заснуванні земської статистики, а також їхній участі у політичній боротьбі ліберально-демократичних кіл проти самодержавства. Як не дивно, самі земці часто випадали з поля зору. Принаймні на чернігівському регіональному рівні довгий час не було здійснено жодної спроби відтворити земський рух через системне дослідження біографій його лідерів та активістів.

Тому рецензоване видання є вагомим внеском і у вивчення історії земства в цілому, і в біографістику України, і в з'ясування деяких малодосліджених аспектів краєзнавства. Важко не погодитися з автором передмови професором О. Коваленком, який підкреслив: “Слід віддати належне авторові цієї книги О. Я. Рахну, – скориставшись просопографічним методом, він не просто реконструював життєписи кільканадцяти провідних діячів Чернігівського земства, а й створив, по суті, їхню колективну біографію” [С. 3]¹.

Власне біографічним нарисам передує значний за обсягом, насичений добре впорядкованим фактичним матеріалом та забезпечений переконливими висновками розділ, присвячений аналізу історії Чернігівського земства від часу його заснування у 1865 р. до 1918 р., коли ця інституція була скасована. Автор не приховує свого захоплення досягненнями земців і цілком слушно вважає, що вони були здобуті завдяки зусиллям керівників (голів) губернської земської управи та “лівого крила” гласних земського зібрання [С. 29].

Із 13 персоналій, які стали об'єктом дослідницького інтересу, 9 якраз і виконували обов'язки голови управи (від першого, хто обіймав цю посаду, К. Троцини, – до останнього О. Свечина), решта – видатні діячі українського національно-визвольного (О. Русов й І. Шраг) та земсько-ліберального (О. Ліндфорс й І. Петрункевич) рухів. Автор рецензованої книги моделює їхні біографії досить розлого, переконуючи читачів, що чернігівські земці заявили про себе не тільки на терені громадської діяльності, вони були непересічними яскравими особистостями. Про декого з них уже захищені дисертації, написані монографії, інші ще чека-

¹ Тут і далі посилання на рецензовану книгу.

ють на своїх дослідників. Крізь призму конкретних життєвих стежок героїв даної книги подалу відкривається світ наших попередників...

Проте у невеликій за обсягом рецензії ми змушені абстрагуватися від особистих рис, неповторних доль громадських діячів, щоб проаналізувати деякі важливі, на нашу думку, риси колективного портрета земської верхівки Чернігівщини, у якій вилилися нариси автора.

Що ж об'єднує героїв даної книги, окрім ревного служіння земським інтересам? Усі вони, за винятком двох осіб – О. Русова (його батько вислужив особисте дворянство, але нащадки вважалися “обер-офіцерськими дітьми”, згодом О. Русов теж здобув вищеназваний статус [С. 150, 152]) та І. Шрага – були вихідцями із дворянських родин, причому діапазон конкретно-майнового статусу був досить значний: від дрібнопомісних дворян до аристократів. Були серед них і нащадки українських шляхетсько-козацьких родин.

У книзі О. Рахна добре показано, що представники названої вище суспільної верстви уміли працювати у колективі, підпорядковуватися достатньо жорстким вимогам щодо участі у земській практиці, більше того, цілеспрямовано й свідомо ставили громадські інтереси над своїми власними. Повчальним у цьому сенсі є приклад голови земської управи, полковника у відставці, багатого поміщика О. Свечина. За доби революції 1905 – 1907 рр. його нерухомість у Городнянському повіті дуже постраждала від нападу селян. Але “після розгрому економії та садиби в Тупичеві, – зазначає автор, – О. О. Свечин розпродав за цінами значно нижчими ринкових кілька сот десятин землі малоземельним селянам. Він також звернувся з проханням до юриста М. М. Могилянського взяти на себе захист обвинувачених у цій справі селян, заплативши йому значний гонорар у сумі 500 крб.” [С. 332]. Проте, хай навіть не за таких драматичних обставин, земська робота вимагала багатьох жертв, бо охоплювала значне коло, на перший погляд, одноманітних і нудних обов'язків, однак чітко визначених у відповідних артикулах Положення про земство. О. Рахно, характеризуючи земських діячів, неодноразово підкреслював, що вони не обмежувалися тільки цією сферою громадської діяльності, а брали участь у багатьох інших благодійних та культурно-просвітницьких товариствах і комітетах.

Отже, кращі представники дворянства змалку були привчені до службового порядку, дисципліни, самозречення в ім'я високих цілей. Можна припустити, що і в земствах інших губерній актив формувався переважно із дворян. А це створює певні підстави для перегляду традиційної оцінки правлячої еліти в Російській імперії: напередодні 1917 р. вона далеко не вичерпала свій державотворчий і громадянський потенціали.

Високий освітній ценз теж позитивно характеризує і керманічів, і актив Чернігівського земства. Із 13 осіб – усі вони мали вищу (і першокласну, до слова сказати) освіту – 9 чоловік закінчили, вчилися або здали екстернат в університетах, два були військовими, один закінчив Ніжинський юридичний ліцей і один – Петровську сільськогосподарську академію (під Москвою). Ця обставина свідчила не тільки про високий фаховий рівень, солідну ерудицію, але й про здатність належним чином оцінювати й використовувати можливості земства, не замикатися тільки на вирішенні конкретних завдань, уміти бачити перспективу розвитку краю. Саме такий підхід, очевидно, й засвідчував поступовий характер Чернігівського земства. Така слава у масштабах усїєї імперії була цілком заслуженою, нею по праву пишалися, підтримували її, намагалися не втратити “обличчя”. Особливо чітко й наочно поступовість була помітною в заходах культурно-освітнього плану. Ф. Уманець мав репутацію представника консервативного крила, але при цьому дбав про відкриття сільських бібліотек, “стояв біля витоків створення Чернігівської вченої архівної комісії”, “доклав чимало зусиль для облаштування Музею українських старожитностей, створеного на базі колекції, які заповів Чернігівському губернському земству В. В. Тарновський”, саме за його головування “управа внесла на обговорення доповідь І. Л. Шрага “О допущении преподавания в народных школах на местном народном языке” [С. 228 – 233].

Автор, очевидно, уникав педалювати питання щодо політичних поглядів і вподобань голів управи та її провідних представників корпусу гласних. Зрозуміло, що вони не були революціонерами у класичному розумінні, тобто руйнівниками існуючого ладу (це добре показано у мемуарах І. Петрункевича). Але й покірними, зорієнтованими тільки на кар'єру служакками значна частина земців теж не була. Вони уміли відстоювати свої переконання, відповідати за свої вчинки, які викликали осуд і репресивні заходи з боку правлячих кіл. Так, О. Карпінський не побоювався порушити клопотання про повернення із заслання гласного І. Петрункевича і взагалі “обмеження адміністративної сваволі по відношенню до представників земського та міського самоврядування” [С. 55]. Проте політичні розбіжності в їхньому середовищі не носили фатального характеру. Інакше земські діячі тільки б те й робили, що ворогували один з одним, а вони ж, як відомо, здобули собі славу не сварками, а справами. Щоправда, за умов революції 1917 р. політична визначеність стала обов'язковим складником іміджу громадського діяча, тому вже згадуваний О. Свечин навіть вийшов з партії народної волі на знак протесту проти політики кадетів в українському питанні [С. 336].

Аналізуючи зміст книги О. Рахна, варто згадати про тих представників дворянських кіл, котрі тільки опосередковано присутні на її сторінках. Ключовим словом до усвідомлення феномену чернігівських земців є обрання. Усіх їх обирали у відповідності з процедурою, артикульованою у Положенні про земство. Отже, особи, котрі мали активне виборче право, очевидно, добре уявляли, кого вони хочуть бачити гласними земських зібрань. Насамперед враховувалися не зв'язки, майновий статус чи непотизм, а ділові якості, організаторські здібності, репутація та авторитет у повіті. Шлях до губернського земства лежав, як правило, через повітове зібрання. Таким чином, до органів місцевого самоврядування попри окремі помилки і невдалі кандидатури, від яких ніхто не застрахований, все-таки потрапляли кращі з-поміж представників даної верстви.

Кожний нарис, окрім ґрунтового викладу біографії земського діяча, скомпонованої на основі ретельного вивчення джерельної бази, має додаток у вигляді списку праць персоналії, фрагментів їхніх робіт (якщо вони були), літератури про неї і невеликих за обсягом документів та матеріалів дотичного характеру.

Щодо недоліків рецензованого видання, то нам здається не зовсім вдалим обраний автором жанр “нарисів”. З одного боку, він виглядає доречним, адже йдеться про різних осіб, проте усіх діячів об'єднує в єдине ціле не тільки територіальний чинник, але й громадське служіння в одній інституції. І цей аргумент є вирішальним, адже й книга називається “Чернігівські земці”. Тому форма монографії, на нашу думку, більше відповідала б змісту роботи. Добре скомпонована вступна частина передбачає і належним чином розроблені висновки. Окрім того, бажано було б подбати про іменний та географічний покажчики.

Сподіваємося, що робота над опрацюванням джерел особистого походження учасників земського руху на Чернігівщині і підготовка біографічних матеріалів не завершиться даними “нарисами”: будуть досліджені визначні постаті повітового рівня, речники селянства, когорта тих земських представників, за якими закріпилася слава ретроградів і реакціонерів.

Дана книга справляє приємне враження і ретельністю підібраних документальних матеріалів, і достовірністю та ґрунтовністю укладених історико-біографічних нарисів, і гарним оформленням. Сподіваємося, що це тільки перша ластівка, і згодом побачить світ узагальнююча праця про чернігівських земців та їхню діяльність на користь рідного краю.

Тамара ДЕМЧЕНКО

Кралюк П. Шестиднев, або Корона дому Острозького: Роман. – К. : Ярослав Вал, 2010. – 320 с.

Будемо відвертими – мабуть, немає науки, кон'юнктурнішої за історію. Адже кожен правитель прагне переінакшити її на власний смак, нехтуючи очевидними фактами. І завжди знаходяться новітні придворні міфотворці, ладні вірнопіддано догодити своєму амбітному патрону. Інколи це виходить навіть не бездарно, однак безсоромно брехливо.

Власне, з історичними романами у незалежній Україні сутужно. Їх настільки мало, що обдарованих літераторів, здатних писати такі книги, варто заносити в Червону книгу й створювати для них бодай якісь людські умови – нехай живуть!

Тому треба віддати належне Михайлові Слабошпицькому (можна написати – Лізі українських меценатів та видавництву „Ярослав Вал”, але, зрозуміло ж, хто це все придумав) за засновану в 2009-ому серію „Українська Кліо”. Маємо вже справді цікавий роман Василя Шкляра „Чорний ворон” („Залишенець”). А тепер – і проникливу, багатовимірну, по-філософському глибоку прозу Петра Кралюка.

Некоронований король України-Руси, найбагатша людина Речі Посполитої – князь Василь-Костянтин Острозький, відчуваючи наближення смерті, замовляє слугі – малярові Івану – свій портрет. Причому художник мусить намалювати князя впродовж шести днів. Митець мерщій береться до роботи, а „монарх”, позуючи йому, пригадує все своє звияжне і водночас таке стражденне життя.

Нерідко подумки Іван сперечається з князем, засуджуючи сумнівні діяння можновладця (безперечно, дошкульні й іронічні „коментарі” маляра – одна з родзинок книги): „Ми багаті (аж занадто), щедрі (теж занадто). І – дурні. А тому бідні. Віддаємо своє за безцінь. Такими нас бачать у Польщі, Німеччині, у Влохах. І кепкують над нами, русинами. Чи урозуміємо це колись, княже, і станемо недурними?”.

Або: „Так, милостивий князю, щоби лишитися в пам'яті прийдешніх, мучеником стати потрібно. Або пролити багато крові. Ще краще – одне і друге содіяти. Тоді тебе не забудуть – напевне! Та не хочу я кров лити, ні страждань приймати. Хочу просто жити. Творити красу. Її дав Бог! Хай забудуть мене. Але зостануться у церквах мальовані мною ікони, лишиться і цей портрет. Щось оповідатимуть людям вони... Щось казатимуть”.

Розповідь заворожує. Тут і гостросюжетний політичний детектив (на що тільки не здатні можновладці заради ще більшого багатства та слави!), похмура (але не нудна!) середньовічна містика, давні чарівні легенди, життя справді видатних людей (причому автор, як і його персонаж – маляр Іван, майстерно змішуючи різні фарби, створює незвичні напівтони, несподівано поєднує романтичний стиль із дотепною іронією), велике та вірне кохання й водночас – неймовірні пригоди вродливої авантюристики, масштабні батальні сцени з карколомною зміною подій та облич...

І – неквапливий потік свідомості виснаженої життям, самотньої людини, – така собі сповідь перед нами, нащадками: „Мені – за вісімдесят. Мало хто доживає до таких літ. Іноді видається, що я прожив декілька життів – добрих, поганих, щасливих, просто ніяких. Давно померла моя дружина Софія, народивши перед кончиною сина Олександра. Тепер і його нема. Відійшли у вічність інші діти – дві дочки, Катерина та Гальшка; син Костянтин. Лише найстарший живе. При хрещенні нарекли його Іваном, але тепер усі Янушем кличуть. Маю що згадувати. Можу годинами сидіти в задумі. А перед моїми очима бовваніють лики різних людей. Деякі змаліли, розмилися. Призабулися й діяння людські. Та можна додумати їх, побачити такими, як хочеться. То мій світ. І я у нім судія”.

Династія князів Острозьких відіграла важливу роль в історії українських земель епохи Середньовіччя. Саме вони, наголошує автор, після розпаду Київської

Русі, а пізніше загибелі Волинсько-Галицької держави, виступили продовжувачами давньоруських політичних і культурних традицій. Перший відомий представник династії – Данило з Острога – боровся з експансією польського короля Казимира Великого на територію Галичини, використовуючи при цьому допомогу татар. „В принципі, нічого тут дивного немає, – зазначає Петро Кралюк у науковому дослідженні, яке супроводжує „Шестиднев...”. – Його попередники, галицько-волинські правителі, не раз вдавалися до татарської допомоги, воюючи з поляками. Тому варто відмовитися від одномірно-примітивного стереотипу „монголо-татарського іга”. Руські князі не лише воювали з татарами, а й були їхніми союзниками – вільними чи невільними”. Цілком згодний із Вами, пане Петре!

Запам'яталася й зворушлива легенда, наведена в романі. Коли у Данила та його дружини помер коханий син Дмитро, в похованні княжича брало участь 120 священників на чолі з єпископом, а над могилою батьки поставили велику круглу вежу (очевидно, це відголос будівництва вежі-донжону, яка й нині є окрасою Острозького замку; адже деякі дослідники вважають, що вежа побудована в XIV ст., тобто в часи, коли княжив Данило). Згідно з легендою, князь зробив багаті внески у вибудовану ним Микільську церкву, а його дружина молилася по монастирях. Нарешті Господь пожалів нещасних батьків: княгині явився янгол і сказав: „Не плач, Василю, душа вашого хлопчика житиме з вами на землі, але лише до тих пір, поки ви, батьки, будете кожну ніч, перед світанком, молитися на його могилі”. І справді, молячись на могилі, вони чули голос свого сина.

Старший син князя – Федір – успадкував по батькові Острог і був захисником Вільна (столиці Великого князівства Литовського) від військ хрестоносців. Також він брав участь у Грюнвальдській битві, обороняв українські землі від татарських наїздів. В останні роки життя Федір Острозький відійшов від мирських справ, прийнявши чернечий постриг під іменем Феодосія у Києво-Печерському монастирі, вів праведне життя, став схимником і був похований у дальніх печерах обителі. Після смерті його канонізували як преподобного Феодосія. Колишній звияжний воїн став святим.

На Острозі князем лишився Василь, молодший син Федора, прозваний Красним (бо гарним був із лица): „Пригадується оповідка (давню її чув, здається, ще в дитинстві) про князя Василя. Почав він будувати собор на Галиновій горі в Острозі. Та жадібний був. Свої скарби в землю ховав – аби ніхто не знайшов. Грошей на собор не вистачило. Збудував лише одну стіну – північну. Та й ту перетворив у мур оборонний. Розгнівався бог на Василя. Зробив так, щоб князь забув, де ховав скарби. Шукав їх Василь, шукав, а не знаходив. Тоді зібрав духовенство, наказавши йому, аби воно обійшло хресним ходом замок. Помогло це. Знайшли скарб, почали копати. Уже й докопалися. Під заступом почули дзвін золота. Однак зненацька налетів вітер (та що вітер – справжній буревій), смерчі крутилися над землею – і засипали скарб і копачів, що відкопували його. З того часу раз на рік, у той день, коли вітер засипав нещасних копачів, вони оживають. І намагаються відкопатися. Тоді на Галиновій горі чути стук, шум від розкопування землі. Десь опівночі копачі доходять до поверхні. Та пізно вже. Настає нова доба. Й земля знову поглинає нещасних...”

Батько головного персонажа роману – Костянтин Іванович Острозький – належав до найвидатніших полководців і політичних діячів минулого. Він виграв велику кількість битв, деякі з яких мали міжнародне значення. Польський ренесансний хроніст М. Стрийковський називав його „другим Ганнібалом, Пірром і Сціпіоном руським і литовським.., мужем світлої пам'яті і надзвичайно прославленої діяльності”. Сім років Костянтин Острозький перебував у московському полоні, але втік, скориставшись першою ж можливістю; повернувся в Україну і знову отримав гетьманську булаву. Упродовж багатьох наступних років він воював зі „степом”, здобувши блискучі перемоги над переважаючими силами татар. А 8 вересня 1514 року, під Оршею, завдав нищівної поразки величезному війську Московії.

До кінця життя князь К. І. Острозький залишався гетьманом Великого князівства Литовського. У 1511 р. став каштеляном Віленського замку, а в 1522-ому – троїцьким воєводою. „Це були найвищі пости у владній ієрархії князівства, котрі могли займати лише католики, – наголошує автор. – Те, що їх, всупереч наявним правилам, отримав православний, свідчило про неабиякі здібності й здобутки князя”.

Костянтин Іванович уперше одружився у віці майже п'ятдесяти років (ніколи було раніше через державно-політичні справи, військові битви та полон). Тетяна Гольшанська подарувала своєму чоловікові лише одну дитину – хлопчика Іллю. А коли дружина померла, князь узяв шлюб удруге. У той час йому було більше шістдесяти років. Дружиною Костянтина Івановича стала княжна Олександра Слуцька.

Ось як про це розповідається у легенді в інтерпретації Йосипа Новицького: „Якось м. Слуцьк оточили татари. Ні князя, ні родини його не було в місті, війська мало, та і те в паніці. І ось дочка князя Олександра, яка випадково залишилася тут, сама організує захист і посилає гінця до князя К. І. Острозького за допомогою і за іконою князів Острозьких (Межирицької Божої Матері), яка завжди допомагала князям Острозьким у битвах. Сили небесні вмиг принесли ікону повітрям, і княжна прогнала втричі більшу рать татарську. З'явився князь і, здивований розумом та героїзмом князівни, тут же запропонував їй одружитися з ним”.

Ймовірно, в лютому 1526 р. Олександра народила сина Василя (пізніше, вже по смерті батька, він узяв його ім'я – Костянтин). „Відразу ж після кончини Костянтина Івановича виникли непорозуміння між Іллею та матір'ю малолітнього княжича Василя щодо успадкування маєтностей Острозького князівства, – розповідає Петро Кралюк. – Покійний князь залишив після себе величезні володіння, які розкинулися на території Волині, Білорусі й Литви. Розгорілася домово війна, що супроводжувалася навіть військовими сутичками. Насамкінець більшість володінь Острозьких опинилися в руках Іллі”.

Але той прожив недовго. Одружився з придворною дамою Беатою Костелецькою (за чутками – позашлюбною дочкою польського короля). Однак на пишному весіллі, в Кракові, на лицарському турнірі королевич Сигізмунд Август (хоч і не відзначався талантом вояка-наїзника) вибив Іллю з сідла (можливо, князь піддався навмисне, аби вислужитися перед королем). Впавши з коня, Ілля тяжко захворів і незабаром помер. Утім, дехто був переконаний, що саме молода дружина спеціально звела чоловіка в могилу, змусивши його написати заповіт.

Ілля пішов із життя, так і не дочекавшись первістка. А за три місяці Беата народила Гальшку (Єлизавету), яка стала однією з найбагатших наречених у Польщі та Великому князівстві Литовському. Змагання за її руку призвело до кривавих сутичок і стало матеріалом для численних легенд.

У романі детально описані дивовижні пригоди невгамовної Беати та її нещасної доньки. Тому не переказуватиму – почитайте. Як на мене, це – чи не найцікавіші сторінки книжки! Любовно-авантюрні пристрасті за участю віроломної красуні Беати ані на йоту не поступаються історіям, які принесли гучну славу класикам французької, англійської, російської, польської та інших літератур.

Фактично все життя Василь-Костянтин Острозький змушений був боротися за спадок батька. Врешті-решт він переміг і став найзаможнішою людиною Речі Посполитої. Але чи можна назвати його щасливим? Рано втративши кохану дружину, князь більше не брав шлюб – зберігав вірність покійній Софії. Він пережив майже всіх своїх дітей, крім старшого сина Івана. Був палким захисником православ'я від церковної унії, однак двоє його власних синів – Іван (Януш) та Костянтин – стали католиками.

Саме наприкінці XVI – на початку XVII ст. відбувається поступовий перехід українських князів та шляхти з православ'я на католицизм. Але чи була винна в цьому лише Люблінська унія? Звісно, урядові кола Речі Посполитої проводили

прокатолицьку політику. Однак чи мала б ця політика поважні наслідки без підтримки руськими можновладцями? Адже останні, про це йдеться і в романі „Шестиднев...”, були майже абсолютними господарями в своїх володіннях.

„В українській історіографії часто релігійні конверсії трактувалися як результат насильства з боку католиків. Насправді ж, руських князів та шляхтичів ніхто не силував до цього, – наголошує Петро Кралюк. – У більшості випадків то була справа їхнього особистого вибору. Маючи змогу бути в Польщі та країнах Західної Європи, вони знайомилися з надбаннями західноєвропейської (переважно католицької) культури, яка ввібрала в себе елементи Ренесансу. Католики пропонували кращу систему освіти, ніж православні, у них були розвинуті книговидавництво, театр, образотворче мистецтво, скульптура, архітектура. У такій ситуації православні князі й шляхтичі віддавали перевагу католикам перед православними. Звісно, були й інші причини – політичні, міркування кар’єрного росту тощо. Проте культурний чинник відігравав чи не найголовнішу роль”.

Усвідомлюючи небезпеку культурної експансії католиків, Василь-Костянтин Острозький, незадовго після Люблінської унії, засновує Острозьку академію (близько 1576 р.), закладає в Острозі одну з найбільших тогочасних друкарень в Україні, видає Острозьку Біблію (1580-1581), при його дворі формується гурток учених-полемістів, які дискутували з католиками.

„В.-К. Острозький намагався створити такий модернізований варіант руської (української) культури, – зазначає автор, – яка б, залишаючись православною в основі своїй, ввібрала досягнення культури західноєвропейської і могла б дієво протистояти наступу католицизму”.

Ще один персонаж роману – „цар Наливай” – козацький ватажок Семерій (Северин) Наливайко, якого Петро Кралюк називає чи не найяскравішою і водночас чи не найзагадковішою фігурою української історії кінця XVI ст. Про нього склали легенди, борців проти церковної унії навіть іменували наливайківцями, а православну церкву в Україні на початку XVII ст. називали наливайківською.

У „Шестидневі...” розповідається, як родина Наливайків перебралася в Острог під покровительство В.-К. Острозького. Старший брат Семерія – Даміан (Дем’ян) – навіть зробив блискучу кар’єру при дворі князя, ставши однією з центральних фігур Острозького релігійно-культурного осередку. Потім Северин Наливайко подався на Січ, а згодом, здобувши належний козацький вишкіл, повернувся в Острог, де служив у надвірному війську князя.

„Семерій виходить на військово-політичну арену як відносно самостійна фігура в 1594 році, – зазначає автор. – Тоді він формально полишає службу у князя В.-К. Острозького й організовує на Брацлавщині загін нерестрових козаків. На чолі козацьких загонів С. Наливайко у 1594-1595 рр. здійснив походи в Молдавію, а також на землі у гирлі Подунав’я, які контролювалися турками. Робилися ці походи при домовленостях із австрійським імператором Рудольфом II і підтримувалися римським папою”. Знав про це й схвалював такі походи і Василь-Костянтин Острозький, – наголошується в „Шестидневі...”, – адже вони стримували експансію татар і турків на землі України.

Однак восени та взимку Семерій зі своїми „свавільними козаками” „осідав на лежах” (переважно на Поділлі, Поліссі й Білорусі), грабуючи місцевих шляхтичів. Зрозуміло, це викликало обурення у можновладців Речі Посполитої. Врешті-решт Наливайка разом з іншими козацькими ватажками схопив польний гетьман Станіслав Жолкевський і привіз до Варшави. Семерія довго катували – прагнули отримати компромат на В.-К. Острозького, який у той час різко виступав проти короля й церковної унії; однак бранець не виказав князя.

Чи не найбільш хвилюючі, зворушливі сторінки роману – прощання Василя-Костянтина з Семерієм. Князь таємно відвідує козацького ватажка у в’язниці: „Підходжу до Наливая. І враз обіймаю його – як рідного. Сина? Не чекав він такого. І я не чекав. Триває це якусь мить. „Кріпися, Семерію”, – кажу на прощання. Більше нічого не можу сказати. На мої очі навертаються сльози. Та Наливай

уже не бачить їх... Він майже не знав батька свого. А я батьком йому не став. Зате Наливай учинив, як вдячний син”.

С. Наливайка стратили 1597 р. на ринку у Варшаві, відрубавши голову, а потім четвертували тіло. У польській мемуарній літературі з'явилися повідомлення, що Семерій наказував себе іменувати царем Наливаєм і ніби під час страти йому на голову надягнули розпечену залізну корону.

Але в романі цього немає: „Кат штовхнув смертника, мовляв: іди до лобного місця. Але той не йде. Просить ката розв'язати руки. Кат дивиться на сторожу. Що чинити? Йому дають знак. Хай так буде – остання воля. Кат звільняє руки Семерія від пут. Той розправляє їх – наче птах. Ось він зараз полетить – далеко, на свою Волинь, Подолію, Україну, Дике поле. По-гу-ля-є! Та не буде цього. Не буде. Наливай смиренно несе правицю до лоба, хреститься. Він – раб божий. І все у волі Бога. Щось шепоче. Може, читає молитву. Кат спокійно жде. Хвилина більше, хвилина менше – яка різниця. Семерій роздивляється навколо – ніби когось шукає. Хочеться крикнути: „Се-ме-рі-ю-ю-ю!”. Та з горла виривається лише глухий хрип. Все! Відтята голова котиться долівкою. І бризкає червона кров. Кат розрубє тіло на кавалки, які висітимуть у різних частинах Варшави – на пострах, чи на радість”.

Серйозним ударом для Василя-Костянтина Острозького став конфлікт із низовими (запорозькими) козаками в 1592-1593 рр., який зрештою вилився в збройне повстання під проводом козацького ватажка Кшиштофа Косинського. Вирішальна битва відбулася 2 лютого 1593 р. біля містечка П'ятка на півдні Волині. Козацьке військо зазнало поразки. Але ні В.-К. Острозький, ні його син Януш не чинили репресій. Однак ця подія стала знаковою, започаткувавши конфлікт між старою аристократичною Руссю і Руссю новою – козацькою.

Хоч „загалом Василь-Костянтин позитивно ставився до козацтва, – доводить Петро Кралюк. – Козаки служили в його надвірному війську. Вони мали змогу відносно вільно діяти на Київщині, де він був воеводою, і навіть у його маєтках. Зрештою, В.-К. Острозькому козацтво було потрібне як сила, що стримувала татарські напади. Сергій Леп'явко, який спеціально досліджував перші збройні виступи козаків, так писав про їхні відносини з князем: „Все своє довге життя він вважався покровителем низового товариства. Про тісні зв'язки Острозького з козаками неодноразово свідчили польські й татарські інформатори ще з часів короля Баторія. Ще перед знаменитим набором реєстру 1578 року розслідування королівської комісії прямо засвідчило, що найбільше козаків виходило з його маєтків”. Принаймні, в генезі козацтва В.-К. Острозький відіграв не менш важливу роль, ніж... засновник Запорізької Січі князь Д. Вишневецький”.

Василь-Костянтин прагнув підкреслити особливий статус князів Острозьких. Так, він замовив пишний скульптурний надгробок у ренесансному стилі для свого батька, похованого в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. На надгробку Костянтина Іванович зображений із короною. На замовлення Василя-Костянтина придворні поети створюють панегірики з красномовними натяками на його монархічне достоїнство. А в Острозькій Біблії вміщено передмову, де князь ніби порівнюється з римським імператором Костянтином.

Розповсюджується версія, що предком Острозьких був король Данило Галицький. І саме його корону наприкінці роману тримає в руках Василь-Костянтин, позуючи художнику. Але... Картину завершено, й старий князь раптово помирає. Митець, непомітно від слуг, забирає корону з собою. Не для наживи – сподівається, що настане час і її одягне достойна людина. Бо син князя – „покатоличений” Януш – не гідний такої реліквії.

За кілька років маляр Іван приїжджає до Острозького замку і переконається в своїй правоті, побачивши як несподівано змінився портрет Василя-Костянтина: „Той самий лик, та одежа. Але корони вже не було. Замість неї князь байдуже перебирав золоті монети. Образливо стало... Януш, певно, наказав перемалювати картину. Для чого це він зробив? Не хотів, щоби батько його постав як монарх. І сам не хотів ставати руським монархом. Досить було йому крісла першого світсько-

го сенатора Польщі. Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі! Але нащо князя Островського малювати з монетами в руках, наче якогось лихваря? Чи, може, маляр, якого запросили десь із Польщі і якому довірили переробити портрет цей, захотів позбиткуватися над руським князем? А ти, Януше, це проковтнув. Навчилися ми ковтати образи. Вже й не помічаємо цього... Невдовзі по справі тій закликали мене у Костянтинів, аби я церкву святої Трійці там розписав. І просили намалювати Костянтина Костянтиновича, князя Острозького, яко фундатора храму цього. Я почав малювати. Душу хотів відвести. Малював князя ще міцним, дужим. Та чомусь фарби лягали так, що біля нього зобразив я смертне ложе, на якому лежить його син. А князь у глибокій скорботі перебуває. Гарно, казали мені, змалював ти князя і княжича Олександра. І те – як отець печалиться за сином своїм. Я не перечив. Та коли малював князя біля смертного одра, то чомусь не про Олександра думав – про Наливая. І переносив риси лица Семерія на образ сина, над яким скорбить отець. А в своєму убогому домку я ховав корону. Якби жив Наливай, віддав би йому королівський вінець. Направду, цей чоловік достоен був бути руським монархом. Зараз достойних не бачу. І чи побачу колись?.. Але – вірю!”.

Ви ще заздрите нинішнім можновладцям? Прочитайте цей роман...

Сергій ДЗЮБА